

ANDRZEJ GULCZYŃSKI (Poznań)

Stan cywilny i jego rejestracja na ziemiach polskich pod zaborem austriackim

Dane rejestrowane w księgach metrykalnych miały i mają znaczenie nie tylko w zakresie prawa publicznego, ale przede wszystkim prywatnego. W drugiej połowie XVIII w. państwo zaczęło interesować się w szerszym zakresie prowadzonymi przez związki wyznaniowe metrykami. Zaczęło też wywierać wpływ na kształt tych dokumentów, aby mogły być wykorzystywane m.in. dla celów podatkowych, wojskowych, a także dla określenia pozycji osoby w społeczeństwie i rodzinie. Zmiany prawa publicznego odbywały się niemal równoległe z przeobrażeniami prawa prywatnego.

Po zajęciu Galicji przez Austrię utrzymany został polski system prawny. Było to jednak rozwiązanie tymczasowe. System absolutystyczny, uznający za jedyne źródło prawa wolę monarchy, zmierzał bowiem do wprowadzenia jednakowych dla wszystkich narodowości zasad. Lokalne prawa i zwyczaje ulegały natomiast stopniowej likwidacji lub ograniczeniu¹.

W zakresie prawa cywilnego zasadnicze zmiany wprowadził patent dotyczący prawa małżeńskiego (*Ehepatent*) z 16 stycznia 1783 r.², który uznał małżeństwo za kontrakt cywilny. Kolejnym aktem był tzw. *Josephinisches Gesetzbuch* (dalej w skrócie: JGB) obowiązujący w Galicji od 1 maja 1787 r. a dotyczący przede wszystkim prawa osobowego i rodzinnego³. Rezultatem prowadzonych prac kodyfikacyjnych była kolejna wersja kodeksu cywilnego, która jako kodeks

¹ Zob. S. Grodziski, *Źródła prawa w Galicji w latach 1772-1848*, Czasopismo Prawno-Historyczne. 16:1964, z. 2, s. 175 i n.

² Joseph des Zweyten Römischen Kaisers Gesetze und Verfassungen im Justiz-Sache für Böhmen, Mähren, Schlesien, Oesterreich ob und unter der Enns, Steyemark, Kärnten, Krain, Görz, Gradisca, Triest, Tyrol und die Vorlande (dalej w skrócie: JGS) poz. 117. W wydawnictwie tym akty prawne kolejnych cesarzy posiadały odrębną numerację. Akty prawne dotyczące również Galicji zaczęto tu umieszczać dopiero za czasów cesarza Leopolda.

³ JGS poz. 591.

Cywilny Zachodniogalicyski (dalej w skrócie: WGGB) została wprowadzona z dniem 1 stycznia 1798 r. w Galicji Zachodniej, później także w Galicji Wschodniej. Kodeks ten stał się podstawą dla ogólnoustraickiego kodeksu cywilnego (ABGB) z 1811 r. Natomiast patent z 19 grudnia 1796 r. wprowadził nową procedurę cywilną zawartą w "Powszechnej ustawie sądowej dla Galicji Zachodniej"⁴.

Inną interesującą nas dziedziną działania absolutystycznego państwa było szeroko pojęte prawo wyznaniowe. Za czasów Marii Teresy i jej następcy Józefa II nastąpiła likwidacja licznych przywilejów Kościoła rzymsko-katolickiego, drobiazgowo regulowano przez państwo jego działalność oraz wprowadzono zasady tolerancji religijnej. Patent tolerancyjny z 13 października 1781 r.⁵ wymienił jedynie trzy ugrupowania chrześcijańskie: augsburskie, kalwińskie i prawosławne. Te grupy określono wspólnym mianem akatolików. Nie zgadzało się to w żaden sposób z proklamowaną niedawno zasadą równości między katolikami a protestantami⁶.

Ważnym kierunkiem działań administracyjnych i prawodawczych było uporządkowanie metryk prowadzonych przez Kościół Katolicki. Gubernium lwowskie zwróciło się 10 lipca 1775 r. do biskupów krakowskiego i przemyskiego o zobowiązanie kleru do rzetelnego i dokładnego prowadzenia ksiąg ochrzczonych, zaślubionych i zmarłych. Dekretem nadwornym z 22 lutego 1782 r. zlecono duchownym katolickim prowadzenie metryk. Duchowni innych wyznań mogli prowadzić księgi metrykalne, ale miały one charakter rękopisów prywatnych. Dekretem nadwornym z 13 marca 1782 r. przekazano proboszczom obowiązki urzędników stanu cywilnego w stosunku do wyznań katolickich. Każdy przypadek narodzin i ślubu, później także śmierci, pastorycy zobowiązani byli zgłosić proboszczom katolickim⁷.

Reforma ksiąg metrykalnych w Galicji przeprowadzona została na podstawie patentu cesarza Józefa II z 20 lutego 1784 r.⁸ Już w kwietniu 1784 r. konsystorze

⁴ Patent z 19 grudnia 1796 r. (JGS poz. 329). Kodeks ten obowiązywał w Galicji Wschodniej od 1 maja 1807 r. a w Krakowie od 29 września 1855 r.

⁵ *Continuatio Edictorum et Mandatorum Universalium Regnis Galliciae et Lodomeriae*, 1781, poz. 26; *Sammlung der kaiserlich-königlich Landesfürstlichen Gesetze und Verordnungen in Publico-Eclesiasticis* (dalej w skrócie: PE), 1767-1782, poz. 133.

⁶ Patent z 30 czerwca 1781 r. (*Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II für die K.K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer Systematischen Verbindung* (dalej w skrócie HB), t. 2, Wien. 1785, s. 421; *Im Zeichen der Toleranz. Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung des 18. Jahrhunderts in den Reichen Josephs II., ihren Voraussetzungen und ihren Folgen*. Red. Peter F. Barton, Wien (1981); *Im Lichte der Toleranz. Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung des 18. Jahrhunderts in den Reichen Joseph II., ihren Voraussetzungen und ihren Folgen*. Red. Peter F. Barton, Wien (1981).

⁷ B. Kumor, *Reforma metryk kościelnych w zaborze austriackim (1775-1788)*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie, 1970 nr 70, s. 329.; PE 1767-1782, poz. 160.; HB t. 2, s. 429 i n.; HB 6 (Wien 1786), s. 609.; HB 17 (Wiedeń 1780) s. 784. I. Gampl, *Staat — Kirche — Individuum in der Rechtsgeschichte Österreichs zwischen Reformation und Revolution*. Wien-Graz-Köln 1984, s. 102, 117.

⁸ B. Kumor, *Przepisy państwowe i kościelne dotyczące metryk kościelnych w zaborze*

biskupie diecezji galicyjskich przysyłały dziekanom nowe księgi wraz z instrukcjami⁹. Zgodnie z § 6 patentu Żydzi mieli prowadzić podobne rejestry z uwzględnieniem koniecznych zmian wynikających z różnicy religii.

Dekret kancelarii nadwornej z 26 listopada 1829 r. zlecił akatolickim duszpasterzom rejestrację narodzin, ślubów i zgonów współwyznawców, zamieszkujących w okręgu. Duplikat metryki zobowiązani byli przesłać proboszczom katolickim, którzy czynili w swych księgach odpowiednią wzmiankę w chronologicznym następstwie¹⁰. Akatolicki proboszcz mógł wystawić dokument chrztu, ślubu i śmierci, ale po uprzednim przedłożeniu (*Viederung*) katolickiemu proboszczowi i potwierdzeniu, że wniesiono opłaty z tytułu prawa stuły¹¹.

Rozwiązanie to nie było przychylnie przyjmowane przez duchowieństwo katolickie. Niechętnie pobierano opłaty za czynności służbowe, których nie wykonano. Ponadto nazwiskami heretyków nie chciano obciążać swych ksiąg¹². W 1849 r. zniesiono opłaty z tytułu prawa stuły i zaprzestano wciągania akatolików do katolickich ksiąg metrykalnych¹³.

Dopiero ustawą z 9 kwietnia 1870 r. uregulowano prowadzenie metryk osób nie należących do żadnego prawnie uznanego kościoła. Organami właściwymi były starostwa a w miejscowościach posiadających statut organ gminny, sprawujący władzę polityczną¹⁴. Po tej regulacji nastąpiło jeszcze - na podstawie rozporządzenia ministerstwa spraw wewnętrznych, wyznań i oświecenia oraz sprawiedliwości z 8 listopada 1877 r.¹⁵ - nadanie duszpasterzom gmin starokatolickich uprawnienia do prowadzenia ksiąg metrykalnych.

Odrębnie uregulowano też zasady prowadzenia metryk żydowskich. Na podstawie patentu z 1794 r. czyniły to osoby wyznaczone przez gminę wyznaniową¹⁶. W 1868 r. wprowadzono konieczność mianowania i zaprzysiężania takiej osoby wobec przedstawiciela władzy państwowej¹⁷. Szczegóły co do prowadzenia metryk żydowskich określono w 1875 r. Prowadzenie metryk

austriackim (1800-1914), „Przeszłość Demograficzna Polski”, T. 7: 1975 s. 94 i n.; Zob. też I. G a m p l, o.c., s. 88. Zmiana ustalonego wówczas formularza uległa zmianie jedynie w 1907 r. Polegała ona na wprowadzeniu nowej rubryki „uwagi” jako ostatniej we wszystkich księgach o ile takich dotąd nie prowadzono. Połączono ponadto w księdze urodzonych rubryki „imię i nazwisko rodziców chrzestnych” i „ich stan” a w księgach zaślubionych „imię i nazwisko świadków” i „ich stan”.

⁹ B. K u m o r, *Reforma*, s. 334

¹⁰ Seiner k. k. Majestät Franz des Zweyten politische Gesetze und Verordnungen für die österreichischen, böhmischen und galizischen Erbländer (dalej w skrócie: PGS) t. 57, poz. 141; JGS poz. 2442.

¹¹ I. G a m p l, o.c., s. 156.

¹² J. F e s s l e r, *Stand der Frage wegen der pfarrlichen Tauf-Trauungs — und Sterbebücher in Österreich*. Wien-Graz 1869, s. 14.

¹³ Reichsgesetzblatt (dalej w skrócie: RGBI) z 1849 r., poz. 107.

¹⁴ RGBI z 1870 r., poz. 51.

¹⁵ RGBI z 1877 r., poz. 100.

¹⁶ Provinzialgesetzsammlung des Königreichs Galizien und Lodomerien (dalej w skrócie: Provinzialgesetzsammlung) z 1848 r., poz. 56.

¹⁷ RGBI z 1868 r., poz. 12.

zlecono specjalnym funkcjonariuszom, których mianował starosta (w Lwowie i Krakowie prezydent miasta). Kandydat, którego wyłanianio w drodze konkursu, musiał m.in. być wyznania mojżeszowego, posiadać obywatelstwo austriackie, być osobą godną zaufania¹⁸.

Dekret nadzwyczajny z 15 stycznia 1787 r. nadał metrykom moc dokumentu publicznego co do okoliczności, dla których zostały sporządzone a nie dla okoliczności ubocznych¹⁹. W powszechnej ustawie sądowej dla Galicji Zachodniej (1797) stwierdzono, że *zupełna wiara dana będzie dokumentom publicznym, a za takie uznane zostały m.in. książki, czyli protokoły parochów, w które imiona ochrzczonych, zaślubionych i pogrzebionych zapisywać się zwykły, jeżeli podług przepisane go sposobu zrobione są* (§ 180 lit. f)²⁰.

Moc dowodowa metryk żydowskich została zrównana z katolickimi ustawą z 10 lipca 1868 r. Wówczas też zniesiono kontrolę ksiąg prowadzoną przez proboszczów katolickich. Natomiast na podstawie obwieszczenia ministerstwa wyznań i oświecenia z 15 grudnia 1891 r. metrykom prowadzonym przez ewangelickich proboszczów zyskały moc dokumentu publicznego²¹. Taki też charakter miały metryki prowadzone przez starostwa lub upoważnione władze gminy dla osób nie należących do żadnego z wyznań uznanych przez państwo²².

Zdarzenia naturalne kształtujące stan cywilny to urodzenie i zgon. W chwili urodzenia człowiek zaczyna istnieć jako podmiot prawa. W żadnym z kodeksów austriackich nie określono precyzyjnie tej chwili, choć przyjmowano, że ma to miejsce w momencie, gdy człowiek zaczyna istnieć jako odrębna istota. Jednakże nawet płód mógł być podmiotem prawa, jeśli chodziło o jego prawa, a nie osób trzecich (§ 43 WGGB; § 22 ABGB)²³.

Decydujące jednak znaczenie miało urodzenie człowieka. Ważnym rozwiązaniem było stosowanie domniemania, że dziecko przyszło na świat żywe (WGGB I § 44 ABGB § 23). W metrykach odnotowywano fakt narodzin, nawet w przypadkach urodzenia martwego dziecka. Jednakże obalenie domniemania było możliwe nawet w przypadku stwierdzenia w metryce chrztu, że dziecko urodziło się żywe. Nie wystarczyło wówczas zeznanie świadków, a konieczne było wydanie opinii przez biegłych²⁴.

¹⁸ Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych opracowany przez J. Piwockiego, t. 3, Lwów 1911, s. 241 i n.

¹⁹ JGS poz. 621; Patent z 20 lutego 1784 r. nie wspomina o mocy dowodowej metryk, choć dopatrzył się tego B. Kumor (Przepisy..., s. 97).

²⁰ Cyt. wg: *Powszechna ustawa sądowa dla Galicji Zachodniej*. Wiedeń 1796. Drukiem J. Hraszańskiego, C. K. Niemieckiego i Polskiego Nadzwyczajnego Typografa i Bibliopolu; Por. § 292, 293, 396, 310 kodeksu postępowania cywilnego z 1895 r.

²¹ RGBl z 1869 r., poz. 12 oraz z 1892 r., poz. 4; Zob. też rozporządzenie z 23 stycznia 1866 r. RGBl z 1866 r., poz. 15; Ustawa Sądowa dla Galicji Zachodniej (Kodeks procedury cywilnej). Opr. M. Koczyński. Kraków 1881, s. 122 i n.

²² RGBl z 1870 r., poz. 51.

²³ Zob. też § 274, 612, 618 ABGB; *Provinzialgesetzsammlung* z 1845 r., poz. 84.

²⁴ Powszechny austriacki kodeks cywilny z uzupełniającymi ustawami i rozporządzeniami objaśniony orzeczeniami sądu najwyższego przez S. Wróblewskiego. t. I, Kraków 1914, s. 25.

WGGB i ABGB nie wymagały żywotności, ani określonych znamion fizjologicznych (odmiennie zatem niż np. ALR czy napoleoński kodeks cywilny). Jednakże w reskrypcie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 2 lipca 1886 r. zwrócono uwagę na stopień rozwoju noworodka wskazując, że: *do metryki wpisuje się tylko te płody, które przyszły na świat w stanie rozwiniętym i uzdalniającym je do życia, albo nieżywe. Nie należy więc wpisywać nierozwiniętych płodów przedwczesnych*²⁵. W ABGB wyraźnie zaznaczono, że jeśli dziecko przyszło na świat nieżywe, należało przyjąć, że nie zostało poczęte (§ 22 ABGB).

Z chwilą urodzenia następowało też ustalenie płci, a data urodzenia zaczynała określać wiek człowieka. W księgach stanu cywilnego oznaczono dzień, ale nie godzinę i minutę, choć mogło to mieć znaczenie w przypadku konieczności ustalenia, które z dzieci przyszło na świat pierwsze. W czasie prac nad ABGB zgłoszono propozycję, aby w razie wątpliwości rozstrzygał los. Wniosek ten odrzucono, przewidując, że przypadek taki zdarzyć się może niezwykle rzadko²⁶.

Zgodnie z prawem austriackim konieczne było oznaczenie płci nowo narodzonej osoby. Prawo to nie знаło hermafrodytów i konieczne było rozstrzygnięcie na korzyść jednej płci. W przypadku wątpliwości rozstrzygało zdanie znawców. Określenie płci było istotne z uwagi na różną pozycję mężczyzny i kobiety, która miała ograniczoną zdolność do czynności prawnych, przede wszystkim zaś zajmowała upośledzoną pozycję w małżeństwie i rodzinie. Rozróżnienie płci konieczne było do zawarcia związku małżeńskiego, wywierało też doniosłe znaczenie w prawie publicznym.

Zdaniem J. Ungera w przypadkach wątpliwych rozstrzygać winien los, podobnie jak w przypadkach unormowanych w §§ 835, 841, 1215 ABGB²⁷. Opinię tę zakwestionował E. Till wskazując, że nie można stosować analogii z prawa majątkowego do prawa osobowego. Za bardziej uzasadnione uznał on zdanie M. Stubenrauch, który twierdził, że osoba taka nie mogła korzystać z praw zależnych od pewnej płci²⁸.

W księgach urodzonych zgodnie z § 4 patentu z 20 lutego 1784 r. wpisywano rok, miesiąc i dzień urodzenia, numer domu, imię ochrzczonego, jego płeć, informację czy dziecko jest zrodzone z małżeństwa czy jest pozamałżeńskie, imię i nazwisko rodziców i ich wyznanie, imiona i nazwiska rodziców chrzestnych. Rozporządzeniem kancelarii nadwornej z 18 września 1825 r. polecono wpisywać imię i nazwisko akuszerki odbierającej poród²⁹. Od października 1858 r. wpisywano także w rubryce *parentes* (rodzice) imiona i nazwiska dziadków

²⁵ Zbiór przepisów odnoszących się do Kościoła i duchowieństwa katolickiego na podstawie zbioru ustaw administracyjnych wydawanego pod red. J. Piwockiego zestawili i uzupełnili I. Korzeniowski. (b. m. i r. wyd.), s. 29.

²⁶ J. Ofner, *Der Ur-Entwurf und Beratungsprotokolle des österreichischen allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches*, t. 1, Wiedeń 1888, s. 45.

²⁷ J. Unger, *System des österreichischen Privatrechts*. Bd. 1, Lipsk 1876, s. 289.

²⁸ E. Till, *Prawo prywatne austriackie*, t. 1, Lwów 1911, s. 196.

²⁹ PGS t. 53, poz. 63; *Provinzialgesetzsammlung* z 1825 r., poz. 121.

ochrzczonego, a także ich zwód³⁰. Przy wpisywaniu nazwisk do księgi chrztu konieczne było dochowanie należytej staranności. Konsystorz biskupi w Tarnowie polecił nawet proboszczom w lutym 1859 r. weryfikowanie imion i nazwisk rodziców chrzestnych w księgach *Status animarum*, które prowadzone były we wszystkich parafiach galicyjskich³¹.

Zgodnie z przepisami *Corpus iuris canonici* każdy, bez względu na wyznanie i płeć, mógł udzielić chrztu w przypadkach nagłych, jeżeli miał intencje ochrzczenia (chrzest w nagłej potrzebie, chrzest z wody, Nottaufe). Konieczne było jednak uzupełnienie ceremonii kościelnych lub powtórzenie chrztu warunkowo. Zwyczaj ten był rozpowszechniony, a korzystała z tego - jak przypuszcza B. Kumor³². — ludność uboższa, aby uniknąć opłat — z tytułu prawa stuły. Przypuszczenie to nie wydaje się jednak trafnym, gdyż opłaty za chrzest z tytułu prawa stuły zniesiono z dniem 1 listopada 1783 r.³³. Opłaty te zniesiono najprawdopodobniej z tego właśnie powodu, że ludność decydowała się na chrzest z wody, bez dokonania zgłoszenia u proboszcza. Mimo zniesienia opłat częste były przypadki udzielania takiego chrztu, wobec czego cesarz Franciszek I dekretem kancelarii nadwornej z 27 kwietnia 1812 r. zwrócił się do proboszczów, aby nie udzielali bez ważnych powodów zezwolenia na dokonanie „chrztu z wody”³⁴.

Nowym rozwiązaniem wprowadzonym przez ustawę z 9 kwietnia 1870 r. o prowadzeniu metryk stanu cywilnego osób nie należących do żadnego prawnie uznanego kościoła było wyznaczenie terminu ośmiu dni oraz wskazanie osób zobowiązanych do zgłoszenia urodzenia dō starostwa lub władzy gminy posiadającej własny statut³⁵. Obowiązek taki ciążył na ojcu, a w przypadku dziecka nieślubnego na akuszerze lub akuszerce, w dalszej kolejności na tym, w którego mieszkaniu dziecko się urodziło i w końcu na matce. Za zaniedbanie dopełnienia tego obowiązku lub przekroczenie terminu groziła grzywna do 100 krajcarów, a w razie nieściągalności areszt do 5 dni. Podobne rozwiązania wprowadzono później w stosunku do żydów i starokatolików³⁶.

Urodzenie mogło powodować różne sytuacje dziecka co do jego pochodzenia od określonych rodziców. Ustalenie pochodzenia było istotne m.in. ze względu na konieczność nadania nazwiska, określenie praw i obowiązków rodziców i dzieci, sprawy spadkowe.

³⁰ K. Loga, *Podręcznik dla urzędów parafialnych wedle kurend lać. konsystorza lwowskiego z lat 1841 do 1897 sposobem encyklopedycznym*. Lwów 1899, s. 165. Natomiast B. Kumor (*Przepisy*, s. 98) uważa, że czyniono to już w pierwszej połowie XIX w.

³¹ B. Kumor, *Przepisy*, s. 98; tenże, *Księgi Status animarum w diecezjach polskich (do r. 1918)*, „Przeszłość Demograficzna Polski” T. 1: 1967, s. 103 i n.

³² B. Kumor, *Przepisy*, s. 99.

³³ Patent z 24 października 1783 r., HB 2 s. 355; dekret nadworny z 1 lipca 1785 r. Opłaty za chrzest należało natomiast wnosić w Wolnym Mieście Krakowie (I. Korzeniowski, o. c., s. 115 i 117).

³⁴ PGS t. 38, poz. 59.

³⁵ RGBI z 1870 r., poz. 51.

³⁶ § 7 rozporządzenia ministerstwa spraw wewnętrznych wydanego w porozumieniu z ministerstwem sprawiedliwości oraz wyznań i oświaty z 15 marca 1875 r. (J. Piwocki, t. 3., s. 242 i n.); § 5 rozporządzenia ministerstwa spraw wewnętrznych wyznań i oświecenia oraz sprawiedliwości z 8 listopada 1877 r. (RGBI z 1877 r., poz. 100).

Dzieci nieślubne miały gorszą pozycję od dzieci pochodzących z małżeństwa. Nie miały przede wszystkim praw wynikających ze stosunku rodziny i pokrewieństwa. Powstawał jedynie stosunek pokrewieństwa z matką, ale już nie z jej rodziną³⁷. Nowela ABGB z 1914 r. utrzymała wyłączenie dziecka z rodziny ojca, jednak związała je z rodziną matki, traktując dziecko na równi z dziećmi ślubnymi matki (zyskiwały one przez to prawo do spadku).

Przy ustalaniu pochodzenia dziecka ścierały się dwa stanowiska: świętość instytucji małżeństwa jako podstawy ustroju społecznego i względy humanitarne. Domniemanie ślubnego pochodzenia wprowadził JGB (IV § 1) w stosunku do dzieci narodzonych co najmniej w siódmym miesiącu po zawarciu małżeństwa, lecz nie później niż w dziesiątym miesiącu od śmierci męża. Zasada ta została przyjęta również w ABGB (§ 138). Jeśli dziecko przyszło na świat przed upływem szóstego miesiąca po zawarciu małżeństwa, nie było domniemania małżeńskiego pochodzenia dziecka. Mąż mógł w takim przypadku zaprzeczyć ojcostwo przed sądem jednakże jedynie w ciągu trzech miesięcy od urodzenia się dziecka (§ 156 ABGB).

Odpowiednikiem domniemania ślubnego pochodzenia było domniemanie nieślubności. Dziecko narodzone po upływie dziesiątego miesiąca po rozwiązaniu małżeństwa (śmierć męża, uznanie go za zmarłego, separacja, rozwód) uznawane było za nieślubne. Sporne było, od jakiej chwili należy liczyć separację, czy od chwili faktycznego rozłączenia czy od uprawomocnienia się wyroku sądowego. Dekret nadworny z 15 czerwca 1835 r. rozwiązał ten problem, opowiadając się za drugim stanowiskiem³⁸.

Do metryki można było wpisać ślubne pochodzenie jedynie wówczas, gdy udowodniło się zawarcie związku małżeńskiego metryką ślubu albo zeznaniem dwóch świadków lub gdy zawarcie związku małżeńskiego potwierdziło dochodzenie zwierzchności. Na konieczność jednoznacznego wpisywania ślubnego lub nieślubnego pochodzenia w metryce chrztu zwrócono uwagę w rozporządzeniu gubernialnym z 30 lipca 1842 r.³⁹.

Domniemanie macierzyństwa nie było unormowane, choć traktowano je jako zasadę oczywistą. Potwierdzenie macierzyństwa następowało w księgach metrykalnych. Dekret kancelarii nadwornej z 21 października 1813 r. (ogłoszony w Galicji 19 listopada 1813 r.) zawierał w załączeniu instrukcję, wymagającą, aby fakt urodzenia dziecka przez daną kobietę potwierdził akuszer lub akuszerka. Nazwisko matki wpisywano, jeśli znane było duszpasterzowi lub wynikało ono z zeznań akuszerki lub akuszerki. Mogli je także poświadczyc dwaj świadkowie, znani duszpasterzowi jako ludzie rzetelni⁴⁰. Jeśli brak było powyższych dowodów wpisywano nazwisko matki z dodaniem *angeblich* (rzekomo). O fakcie takim

³⁷ Zob. S. Liebermann, *Dzieci nieślubne według prawa austriackiego*, „Czasopismo Prawnicze i Ekonomiczne” T. 8: 1907, s. 300 i n.

³⁸ Provinzialgesetzsammlung z 1835 r., poz. 157.

³⁹ Provinzialgesetzsammlung z 1842 r., poz. 114.

⁴⁰ PGS t. 41, poz. 49.

prowadzący księgi metrykalne zobowiązany był donieść władzy politycznej. Po otrzymaniu potwierdzenia wpisywał otrzymane rozstrzygnięcie do księgi urodzonych⁴¹.

Patent z 20 lutego 1784 r. polecał *nie wpisywać imienia ojca do księgi urodzonych, ponieważ takie zapisywanie polegające na zeznaniu matki, na niepewnych wieściach lub domniemaniu duszpasterza jest wątpliwe, a domniemanego ojca zawstydzia, a wobec prawa nie ma ani dla matki, ani dla dziecięcia żadnego znaczenia*⁴². Dane dotyczące ojca należało wpisać tylko wtedy, gdy sam się do dziecka przynawał. Zgodnie z patentem z 16 października 1787 r. wpis imienia i nazwiska ojca dziecka pozamałżeńskie miał konsekwencje prawne jedynie w przypadku wyraźnego zaznaczenia w metryce, że ojciec przynął się do ojcostwa i sam zażądał uwidocznienia tego w księdze⁴³. Zgodnie z postanowieniami JGB (IV § 13) ojcem nieślubnym był ten, kto w pierwszych trzech miesiącach ciąży obcował cieleśnie z matką. Ciężar dowodu spoczywał na matce.

Oprócz sądowego stwierdzenia ojcostwa stworzono też możliwość uznania dziecka przez ojca nieślubnego. Mogło to nastąpić podczas chrztu lub później, w obecności duszpasterza i jednego świadka⁴⁴. Mogło to nastąpić również przed sądem (§ 163 ABGB). Nie było jednak możliwości uznania dziecka przed chrztem, ani tym bardziej przed urodzeniem.

Możliwe było obalenie domniemania ślubnego pochodzenia dziecka na drodze sądowej. Wg JGB (IV § 2) ze skargą zaprzeczającą ojcostwo mógł wystąpić jedynie mąż matki dziecka. Musiał on udowodnić nie tylko swą nieobecność przez cały rok przed urodzeniem dziecka, lecz także cudzołóstwo żony. Nieobecność męża wymagana była jeszcze przez WGGB (I, § 134). Natomiast w ABGB (§ 158) odstąpiono od tego wymogu.

Mąż mógł w ciągu 3 miesięcy od uzyskania wiadomości o narodzeniu dziecka wystąpić ze skargą, wykazując niemożność spółdzenia dziecka. Nie mogła z takim wnioskiem wystąpić matka. Ponadto ani popełnienie przez nią cudzołóstwa ani jej twierdzenie o nieślubnym pochodzeniu nie mogły pozbawić dziecka ślubnego pochodzenia (§ 158 ABGB). Prawo zaprzeczenia ślubnego pochodzenia nie przysługiwało ani matce ani samemu dziecku. Mogli to natomiast uczynić dziedzice ojca (w terminie 3 miesięcy od jego śmierci), gdy umarł on przed upływem terminu do zaprzeczenia ojcostwa (§ 159 ABGB). Podstawą zaprzeczenia była w tym przypadku również niemożność spółdzenia.

Krąg uprawnionych do zaprzeczenia ojcostwa został rozszerzony w noweli ABGB z 1916 r. Uprawnionym został także kurator męża matki, gdyby ten przed upływem terminu do zaprzeczenia zachorował na chorobę umysłową (w terminie

⁴¹ S. Lieberman, o. c., s. 321; Dopiero nowela ABGB z 1992 r. (a to ze względu na spory co do określenia kto jest matką dziecka, czy osoba która urodziła dziecko czy była dawcą komórki jajowej) stwierdza jednoznacznie w § 137 b.: „Mutter ist die Frau, die das Kind geboren hat” (Bundesgesetzblatt z 1992 r., poz. 275).

⁴² J. Piwocki, o. c. t. 3, s. 212.

⁴³ HB t. 13, (Wiedeń 1789), s. 639; I. Gampl, o. c., s. 49 i 88.

⁴⁴ Dekret kancelarii nadwornej z 27 czerwca 1835 r. (Provinzialgesetzsammlung z 1835 r., poz. 159).

3 miesięcy od ustanowienia lub uzyskania wiadomości). Nowela ta przyznała także prawo do wniesienia powództwa o zaprzeczenie ojcostwa dziecku po śmierci męża matki (lub stałego pozostawania w nieznanym miejscu), gdy wyraziła na to zgodę matka (jeśli jeszcze żyła) a powództwo skierowano przeciwko ustanowionemu kuratorowi w ciągu roku od uzyskania pełnoletności⁴⁵. Uznanie ślubnego pochodzenia dziecka na drodze sądowej przez męża matki wykluczało wszelkie prawo zaprzeczenia przez kuratora męża lub przez dziecko (zmiana § 159a w noweli z 1916 r.).

Aby poprawić pozycję dzieci nieślubnych, tworzono różne formy fikcji prawnej, mocą której dzieci te pod względem stosunków prawnych uważano za ślubne. Według *Corpus iuris canonici* legitymacja możliwa była jedynie *per subsequens matrimonium*. Prawo austriackie знаło tę formę legitymacji, jednakże pominął ją JGB. Przywrócił ją dopiero WGGB i ABGB. Spór wywoływało jednak, czy dziecko uprawnione w taki sposób zyskuje ślubne pochodzenie *ex nunc* czy *ex tunc*. W dekreście kancelarii nadwornej z 27 kwietnia 1820 r. postanowiono, że nie można wprowadzać zmiany w metryce po dokonaniu wpisu, a zatem dzieci nie mogą być wykazywane w księdze chrztu jako pochodzące z małżeństwa gdyż *der Taufschein als öffentliche Urkunde muss genau mit dem Taufbuche übereinstimmen*⁴⁶. Jako dowód ślubnego pochodzenia służyć miały w takim przypadku dwa dokumenty: świadectwo chrztu dziecka i świadectwo ślubu rodziców. Jednakże o ile w świadectwie chrztu (Taufschein, Extrakt aus dem Taufbuche) musiały być zawarte dane dotyczące ślubnego pochodzenia, to w poświadczeniu chrztu (Taufzeugniss), czyli dokumencie w skróconej wersji, nie zamieszczano informacji, czy ochrzczono dziecko ślubne czy nie.

Z prawa kanonicznego zaczerpnięta była też legitymacja przez konwalidację małżeństwa pierwotnie nieważnego (usunięcie przeszkody małżeńskiej dzięki uzyskaniu dyspensy) oraz legitymacja dzieci zrodzonych z małżeństwa nieważnego, jednakże gdyby choć jedno z rodziców nie wiedziało o przeszkodzie małżeńskiej. Z prawa rzymskiego pochodziło natomiast uprawnienie dziecka *per rescriptum principis*. JGB nie wymieniał tego sposobu legitymacji, choć w Austrii jego historia sięga przywileju Fryderyka II z 1 stycznia 1453 r. Formę tę przywrócono dopiero w WGGB i ABGB.

Stworzenie stosunku takiego, jaki powstawał między rodzicami a dziećmi w chwili urodzenia umożliwiała adopcja⁴⁷. Zgodnie z przepisami JGB konieczna była zgoda ojca (opiekuna) a adoptowanymi mogli być nie tylko mężczyźni, ale także kobiety. Adoptujący stawał się opiekunem adoptowanego, dziecko nie uzyskiwało jednak prawa do spadku. W przypadku zamiaru nadania dziecku

⁴⁵ E. Tili, *Druga i trzecia nowela do austriackiego kodeksu cywilnego*. Lwów 1916, s. 130-131.

⁴⁶ *Provinzialgesetzsammlung* z 1820 r., poz. 79; zob. też: PGS t. 62, poz. 83.

⁴⁷ J. Kohler, *Studien über die künstliche Verwandtschaft*, „Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft” T. 5: 1884, s. 415 i n.

praw rodowych (np. nazwiska, herbu, przeniesienia do wyższego stanu) konieczna była zgoda władz krajowych (IV § 28-32).

Według przepisów WGGB i ABGB adoptowany uzyskiwał te same prawa jakie przysługiwały dzieciom zrodzonym z prawego małżeństwa. Zachowywał jednak prawo wobec swej naturalnej rodziny. Między adoptującym a adoptowanym zawierano umowę. Małoletniego adoptowanego reprezentował jego prawny zastępca. Umowa musiała być zatwierdzona przez trybunał pierwszej instancji. Przyjęcie nazwiska było warunkiem koniecznym, inne elementy mogły być pominięte lub ograniczone. Nowela ABGB z 1914 r. zmniejszyła wiek adoptującego z 50 do 40 lat, wprowadziła wymóg uzyskania zgody drugiego małżonka, jeśli przysposabiający pozostawał w związku małżeńskim (nie była ona konieczna, gdy nie było znane miejsce pobytu małżonka, był on chory umysłowo lub orzeczono separację (§ 18 noweli i § 180 ABGB). Nowela z 1914 r. wprowadziła też zmiany dotyczące nazwiska adoptowanego. Zniosła także zakaz uniemożliwiający rodzicom nieślubnym przysposabianie swoich dzieci nieślubnych⁴⁸. Uznano bowiem, że nie można stwarzać przymusu do zawierania małżeństw. W austriackim systemie prawnym adopcja nie stwarzała podstaw do dokonania wpisu do metryki.

Ważnym elementem stanu cywilnego było imię (Vorname, Individuelname, Taufname) i nazwisko (Familiennamen, Geschlechtsname, Stammname)⁴⁹. W drugiej połowie XVIII w. w Galicji nazwisko było elementem w miarę stabilnym, ale jeszcze nie trwałym. Liczne były przypadki zmiany nazwiska przez mężczyzn po przejściu na własne gospodarstwo lub po zawarciu związku małżeńskiego. Patent cesarzowej Marii Teresy z 3 lutego 1776 r. określił sposób uzyskiwania nazwiska i wprowadził zasadę jego niezmienności. Nazwisko uzyskiwano po ojcu, z wyjątkiem zamążpójścia: *żeby się każde z synów y córek, dawniej zwykle zachowując nazwisko, po ojcu mianowało, excypując szczególnie zamęście, gdzie nazwisko męża przyjąć należy*⁵⁰.

Zasadą było, że dziecko otrzymywało nazwisko ojca. JGB (IV § 20) nie znał w tym przypadku różnicy między dzieckiem ślubnym i nieślubnym. Również zgodnie z patentem z 22 lutego 1791 r. dziecko mogło otrzymać nazwisko ojca, o ile uznał on ojcostwo przed prowadzącym metryki (§ 4 lit. f)⁵¹. Jeśli tak się nie stało, dziecko otrzymywało nazwisko matki.

Diametralnie odmienne stanowisko zajął WGGB. Dzieci pochodzące z małżeństwa uzyskiwały nazwisko ojca (I § 120), natomiast pozamałżeńskie nazwisko matki (I § 138). Rozwiązanie to przejął ABGB, z tym, że użyto nieco odmiennych sformułowań co do uzyskania nazwiska rodzowego matki: *müssen sich mit der Geschlechtsnamen der Mutter begnügen* (§ 138 WGGB) i *sie führen* (§ 165 ABGB)⁵².

⁴⁸ Dekret nadworny z 28 stycznia 1816 r. (JGS poz. 1206).

⁴⁹ Zob. E. Adler, *Der Name im deutschen und österreichischen Recht*. Wien 1921.

⁵⁰ Continuatio Edictorum et Mandatorum Universalium Regnis Galiciae et Lodomeriae, 1776, poz. 5.

⁵¹ JGS poz. 115.

⁵² Dopiero nowela ABGB z 1970 r. umożliwiła nadanie dziecku nazwiska nieślubnego ojca (Bundesgesetzblatt z 1970 r., poz. 342).

Nowela ABGB z 1914 r. zmieniając § 165 wprowadziła natomiast możliwość nadania dziecku nazwiska męża matki, w przypadkach gdy nie był ojcem. Oświadczenie składano wobec politycznej władzy krajowej, a zatem nie przed prowadzącym metryki⁵³. Nadanie w taki sposób nazwiska nie nadawało dziecku statusu dziecka ślubnego.

Adopcja nie powodowała automatycznie zmiany nazwiska (JGB IV § 32). Jeśli zmiana taka miała nastąpić konieczne było zezwolenie rządu krajowego, a w przypadku szlachty zezwolenie cesarza (tego ostatniego zastrzeżenia dotyczącego szlachty nie zawierały już WGGB i AGGB) ABGB w § 182 przyjął zasadę, że nazwisko przechodzi *ipso iure* na adoptowanego⁵⁴. Według przepisów ABGB przysposobiony musiał zatrzymać dotychczasowe nazwisko obok nazwiska przysposabiającego; jeśli szlachectwo przysposabiającego miało przejść na przysposobianego konieczne było zezwolenie monarchy (§ 182 ABGB). Po wejściu w życie noweli z 1914 r. zachowanie nazwiska zależało od umowy i jedynie wówczas musiało nastąpić jeśli chodziło o zatrzymanie szlachectwa (§ 19 now. z 1914 r.)⁵⁵.

Zwyczaj przyjmowania nazwiska męża przez żonę potwierdził wspomniany już patent Marii Teresy z 3 lutego 1776 r. Zgodnie z JGB żona uzyskiwała prawo używania nazwiska męża: *Das Weib erlangt das Recht, den Namen und Wapen des Mannes zu führen* (III § 49). Według WGGB małżonka przyjmowała (I § 63) a według ABGB otrzymywała (§ 92) nazwisko męża. Uzyskane w ten sposób nazwisko kobieta nosiła tak długo, dopóki nie zostało jej nadane inne. Zatrzymywała je zatem w przypadku separacji i rozwodu, powracała do poprzedniego w przypadku stwierdzenia nieważności małżeństwa.

Możliwość zmiany nazwiska traktowano zupełnie wyjątkowo. Odpowiednie przepisy tego dotyczące zawierał dekret kancelarii nadwornej z 5 czerwca 1826 r.⁵⁶. Zmiana była możliwa jedynie przy przejściu na religię chrześcijańską i w przypadku uzyskania szlachectwa (w tym przypadku wyłącznie na podstawie decyzji cesarza). Cesarz mógł także w szczególnych przypadkach zezwolić na zmianę nazwiska. Zgodnie z rozporządzeniem ministerstwa spraw wewnętrznych wydanym w porozumieniu z ministerstwem wyznań i oświaty 28 sierpnia 1859 r. zmiany nazwiska wpisywano do ksiąg metrykalnych w formie adnotacji⁵⁷.

Imię dla dziecka wybierali rodzice a nadawane było ono podczas obrzędu religijnego. W metrykach prowadzonych dla bezwyznaniowców i wyznawców nie uznanych przez państwo zapisywano *imię nadane lub też nadać się mające*

⁵³ W praktyce następowało to dotąd bardzo często poprzez nieujawnianie pozamałżeńskiego pochodzenia dziecka (E. Till, *Nowela do kodeksu cywilnego austriackiego*. Kraków 1915, s. 23-24).

⁵⁴ M. Allerhand, *Prawo imion*, „Przegląd Prawa i Administracji” t. 24: 1899, s. 31-33.

⁵⁵ E. Till, *Nowela*, . s. 25-26, S. Wróblewski, *Nowele do austriackiego kodeksu cywilnego*. Kraków 1916, s. 24-25.

⁵⁶ PGS t. 54, poz. 36.

⁵⁷ J. Piwocki, o. c., t. 3, s. 209.

(§ 4 ustawy z 9 kwietnia 1870 r.)⁵⁸. Imię mogło być zatem nadane później w formie aktu kultowego.

Odrębnie potraktowane zostały przez prawodawcę imiona i nazwiska żydów. W patencie z 23 lipca 1787 r. zobowiązano żydów do podania i używania od początku 1788 r. nazwiska i niemieckiego imienia⁵⁹. Jest to pierwszy akt prawny nakładający obowiązek używania przez każdego człowieka jednego imienia i nazwiska. Dekretem kancelarii nadwornej z 12 listopada 1787 r. zobowiązano żydów do nadawania imion z załączonego wykazu⁶⁰. Obejmował on 109 imion męskich i 35 żeńskich. Nazwano je niemieckimi, choć etymologicznie były to w zasadzie imiona hebrajskiego pochodzenia. Podobnego ograniczenia nie wydano w stosunku do wyznawców innych wyznań. Patent z 24 lutego 1805 r. wprowadził obowiązek używania przez żydów w Galicji Zachodniej nie tylko imion niemieckich ale również nazwisk⁶¹. Podobnych przepisów nie wydano w stosunku do wyznawców innych religii, gdyż ci mieli już ustalone nazwiska a ich ewentualna zmiana zależna była od zgody władzy.

Osoby przechodzące na wiarę chrześcijańską mogły zmienić nazwisko po uzyskaniu zezwolenia rządu krajowego. Byli wówczas zapisani do ksiąg chrztu pod zmienionym nazwiskiem. Często jednak wpisywano do metryk przed uzyskaniem zezwolenia⁶². Możliwość zmiany dotyczyła jedynie nazwiska, natomiast zmiana imienia nie była możliwa.

Zawarcie małżeństwa stanowi najczęściej stosowaną formę zmiany elementu stanu cywilnego w wyniku oświadczenia woli⁶³. Ewolucja prawa rodzinnego miała, doniosłe znaczenie w zakresie kształtowania stanu cywilnego. Jej przedstawienie przekracza jednak ramy niniejszego artykułu. Wskazać w tym miejscu należy na kilka ważniejszych aspektów omawianego problemu.

W zakresie prawa małżeńskiego, aż po wiek XVIII w Austrii obowiązywało prawo kanoniczne. Pod wpływami nurtów epoki oświecenia, prawa natury i jako rezultat ustawodawstwa tolerancyjnego przełamano tę tradycję. Po pozbawieniu w 1782 r. zaręczyn skutków prawnych, cesarz Józef II wydał patent dotyczący praw małżeńskich⁶⁴. Małżeństwo uznane zostało za umowę cywilną, powstającą w oparciu o przepisy państwowe zarówno co do ważności, jak i skutków. Spory w sprawach małżeńskich można było odtąd rozstrzygać wyłącznie w sądach

⁵⁸ RGBl z 1870 r., poz. 51.

⁵⁹ JGS poz. 689; Zob. O. E d l b a c h e r, *Das Recht des Namens in systematischer Darstellung*. Wien 1978, s. 21-22.

⁶⁰ JGS poz. 746.

⁶¹ JGS poz. 713.

⁶² *Provinzialgesetzsammlung* z 1831 r., poz. 169.

⁶³ Zob. J. Pelczar, *Prawo małżeńskie katolickie*. Kraków 1898; A. Ehrenzweig, *System des österreichischen allgemeinen Privatrechts*. Bb. 2: *Familien — und Erbrecht*. Wien 1937; O. Lehner, *Familie — Recht — Politik. Die Entwicklung des österreichischen Familienrechts im 19. und 20. Jahrhundert*. Wien — New York — 1987, s. 17 i n.

⁶⁴ Tzw. Verlöbispapent z 30 sierpnia 1782 r. (JGS poz. 73); Tzw. Ehepatent z 16 stycznia 1783 r. (JGS poz. 117); W. O g r i s, *Joseph II. — Staat — und Rechtsreformen*, w: *Im Zeichen der Toleranz...*, s. 138 i n.

państwowych. Podobne stanowisko zajął JGB. Natomiast w WGGB uczyniono już koncesje na rzecz wyznań przewidując np. wyłącznie religijną formę małżeństwa (WGGB I § 58).

Według ABGB małżeństwo miało charakter mieszany, wyznaniowo-świecki. Zawarcie małżeństwa następowało w formie wyznaniowej, natomiast o zdolności do jego zawarcia, o ważności, separacji i rozwodzie decydowało prawo świeckie. Określono odrębne zasady dla katolików, akatolików i Żydów.

Po zawarciu w 1855 r. konkordatu uchylono w stosunku do katolików przepisy ABGB o prawie małżeńskim. W ich miejsce weszły przepisy prawa kanonicznego, a właściwymi do rozpoznawania spraw małżeńskich stały się sądy duchowne⁶⁵. Kolejne zmiany wprowadziła ustawa z 25 maja 1868 r. przywracająca obowiązywanie uchylonych przepisów ABGB⁶⁶.

Ważnym rozwiązaniem było wprowadzenie w 1868 r. formy świeckiej (*Notzivilhe*), która mogła być zastosowana wyłącznie w przypadkach odmówienia udzielenia ślubu przez duszpasterza z powodu istnienia przeszkód, których ustawa cywilna nie uznawała lub zawierania małżeństwa przez osoby nie należące do żadnego wyznania prawnie uznanego. Osoby te, pod względem rozerwalności małżeństw zrównane zostały z członkami chrześcijańskich wyznań akatolickich⁶⁷. Określono też zasady zawierania związków małżeńskich między wyznawcami różnych wyznań chrześcijańskich⁶⁸.

Małżeństwa Żydów zawierane były również w formie religijnej. Sprawy te regulowało szereg aktów prawnych. Na zawarcie związku małżeńskiego Żydzi musieli uzyskać zgodę urzędu obwodowego (§ 124 ABGB)⁶⁹. Wymóg ten został zniesiony rozporządzeniem cesarskim z 21 listopada 1859 r.⁷⁰ Formę zawierania związku małżeńskiego przez Żydów określiła ustawa z 21 marca 1890 r. Małżeństw zawieranych przez muzułmanów dotyczyła natomiast ustawa z 15 lipca 1912 r.⁷¹

Zgodnie z patentem z 20 lutego 1794 r. w księgach zaślubionych znajdowały się następujące rubryki: rok, miesiąc i dzień ślubu, numer domu, imię i nazwisko oraz stan świadków, także imię i nazwisko, wyznanie, wiek, stan cywilny (wolny, wdowiec) obojga nupturientów (§ 1). W myśl § 80 ABGB należało także wpisywać imiona, nazwiska i stan rodziców osób zawierających związek małżeński⁷². Ustawa z dnia 25 maja 1868 r. polecała, aby w rubrykach

⁶⁵ W. Ogris, *Die Rechtsentwicklung in Cisleithanien 1848-1918*. W: *Die Habsburger Monarchie 1848-1918*, T. 2: *Verwaltung und Rechtswesen*. Wien 1975, s. 592 n.; P. Leisching, *Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien*, W: *Die Habsburger Monarchie 1848-1918*, T. 4: *Die Konfessionen*. Wien 1985, s. 25 i n.

⁶⁶ RGBI z 1868 r., poz. 47; P. Leisching, o. c., s. 42 i n.

⁶⁷ Ustawa z 25 maja 1868 r. (RGBI z 1868 r., poz. 47); ustawa z 9 kwietnia 1870 r. (RGBI z 1870 r., poz. 51).

⁶⁸ Ustawa z 31 grudnia 1868 r. (RGBI 1869, poz. 4).

⁶⁹ Provinzialgesetzsammlung z 1827 r., poz. 9 oraz z 1840, poz. 105.

⁷⁰ RGBI z 1859 r., poz. 217.

⁷¹ RGBI z 1890 r., poz. 57 i z 1912 r., poz. 159.

⁷² W rozporządzeniu gubernialnym z 20 listopada 1840 r. (Provinzialgesetzsammlung, z 1840 r.,

istniejących dotąd wpisywano: zamieszkanie nupturientów informację, czy pozostawali uprzednio w związku małżeńskim.

Rozwiązanie małżeństwa przez rozwód możliwe było tylko dla osób nie będących wyznania katolickiego. Rozwód mógł nastąpić tylko na podstawie orzeczenia sądu na żądanie obojga małżonków albo na żądanie jednego małżonka z ważnych powodów podanych w ustawie (§ 115-122 ABGB). W praktyce jednak takie rozwody miały wielokrotnie miejsce w przypadku zmiany obywatelstwa i przeprowadzenia rozwodu w innym państwie, które dopuszczało rozwody katolików. Możliwe było wówczas ponowne zawarcie związku małżeńskiego w Austrii⁷³. Natomiast podstawą rozwodu małżeństwa żydowskiego mógł być list rozwodowy wręczany przez męża żonie (§ 133-136 ABGB)⁷⁴.

Śmierć była drugim zdarzeniem naturalnym kształtującym stan cywilny. Podobnie jak w przypadku urodzenia i chrztu, zdarzeniem podstawowym rejestrowanym przez setki lat był pochówek, a nie śmierć. Prawo austriackie nie znało śmierci cywilnej, a inne formy wcześniejszej utraty zdolności prawnej nie były odnotowane w księgach.

Zgodnie z patentem z 20 lutego 1794 r. jedną z trzech ksiąg metrykalnych były księgi zmarłych. Należało do nich wpisywać: rok, miesiąc i dzień śmierci, numer domu, imię i nazwisko zmarłego, wyznanie, płeć, wiek, rodzaj choroby i śmierci. Ostatnią rubrykę wypełniano na podstawie *opinii lekarza* lub oglądacza zwłok. Uznawano jednak, że podstawą wpisania zgonu, a nie tylko jego przyczyny, mogła być jedynie karta dostarczona przez uprawnionego oglądacza zwłok (dekret kancelarii nadwornej z 23 października 1788 r.) a w przypadku *gwałtownej śmierci* postanowienie sądu (dekret kancelarii nadwornej z 28 lipca 1798 r.)⁷⁵. W celu uniknięcia pomyłki wprowadzono zakaz grzebania przed upływem 48 godzin od chwili stwierdzenia zgonu⁷⁶.

Ustawa z 9 kwietnia 1870 r. o prowadzeniu metryk stanu cywilnego osób nie należących do żadnego, prawnie uznanego kościoła⁷⁷, wprowadziła obowiązek zgłaszania przypadków śmierci do właściwego miejscowo organu prowadzącego metryki dla tych osób. Zobowiązanym w pierwszej kolejności był małżonek, dalej najbliższy krewny, następnie ten, w którego mieszkaniu nastąpił zgon. Za zaniedbanie doniesienia lub przekroczenie terminu groziła taka kara, jak w przypadku dotyczącym obowiązku zgłoszenia urodzenia. Reskryptem

poz. 175) przypomniano jedynie o konieczności wypisywania tych danych, a nie wprowadzono taki obowiązek, jak podaje B. Kumor, *Przepisy*, s. 102.

⁷³ E. Rittner, *Rozwody i małżeństwa „siedmiogrodzkie”*, „Przegląd Sądowy i Administracyjny” T. 5:1880, s. 57 i n.

⁷⁴ M. Allerhand, *O rozwodzie małżeństwa żydowskiego*. W: Księga pamiątkowa wydana w setną rocznicę ogłoszenia kodeksu cywilnego z dnia 1. czerwca 1811 roku staraniem Wydziału Prawa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Lwowskiego. Lwów 1911, s. 7-47.

⁷⁵ J. Opiwocki, o.c., t. 3., s. 221-222; I. Korzeniowski, o.c., s. 31.

⁷⁶ Provinzialgesetzsammlung z 1828, poz. 9, 1848 poz. 106.

⁷⁷ RGBI z 1870 poz. 51; J. Piwocki, o.c., t. 3, s. 239.

Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 27 lipca 1870 r. zobowiązano prowadzących metryki do przysyłania w ciągu 8 dni wyciągu z metryki śmierci do organu, który sporządził metrykę urodzenia, w celu odnotowania w księdze urodzonych; dotyczyło to jednak jedynie śmierci osoby poniżej 23 roku życia.

Za dokument potwierdzający śmierć uznawano nie tylko księgi metrykalne, ale także urzędowy wykaz zmarłych sporządzony przez władze wojskowe, protokół wykonania kary śmierci⁷⁸. Nie zawsze jednak dokumenty takie można było sporządzić, gdyż nie było zupełnej pewności zgonu. Wielokrotnie konieczne było przyznanie, że dana osoba nie żyje, mimo iż nie odnaleziono zwłok⁷⁹. Stopniowo zaczęto przyjmować tzw. system śląski, a zatem zwracać większą uwagę nie tyle na wiek (w prawach niemieckich przyjmowano na ogół 70 lat), lecz na upływ czasu od chwili zaginięcia lub ostatniej wiadomości.

W przypadku wątpliwości, czy dana osoba żyje można było uznać za zmarłego osobę, która ukończyła 80 lat i gdy nie było znane miejsce jej zamieszkania od 10 lat (I § 45 WGGB, § 24 ABGB); w przypadku osób młodszych mogło to nastąpić, gdy miejsce pobytu nie było znane od 30 lat (I § 46 WGGB; § 24 ABGB).

Krótsze okresy, konieczne dla uznania za zmarłego wymagane były dla przypadków związanych z większym zagrożeniem utraty życia. Dotyczyło to przypadku, gdy ktoś został ciężko ranny na wojnie, znajdował się na okręcie, był w innym niebezpieczeństwie bliskiej śmierci. Istniała wówczas możliwość uznania za zmarłego wg WGGB *po dwóch, a najdalej po trzech latach* (I § 47 WGGB) a od wejścia w życie ABGB, po trzech latach od ostatniej wiadomości (§ 24 ABGB).

Uznanie za zmarłego następowało na drodze sądowej. Sąd wyznaczał kuratora oraz wzywał do stawienia się w okresie jednego roku pod rygorem uznania za zmarłego (§ 277 ABGB). Po upływie tego okresu sąd działał z urzędu, natomiast w myśl ustawy z 16 lutego 1883 r. o uznaniu za zmarłego zmarłego konieczny był ponowny wniosek o wszczęcie postępowania⁸⁰. Uprawomocnienie się orzeczenia sądu w sprawie uznania za zmarłego, uznawano za dzień śmierci nieobecnego (§ 278 ABGB).

Konieczne było też wymienienie dnia domniemanej śmierci lub dnia, którego dana osoba nie przeżyła. Jeśli zaś nie było to możliwe, za dzień śmierci uznawano dzień upływu terminu wskazanego w § 24 ABGB (§ 8 ustawy z 16 lutego 1883 r. Uległ zatem skróceniu okres konieczny do uzyskania prawomocnego orzeczenia. Nie miało odtąd wpływu na datę domniemanej śmierci złożenie wniosku, tak jak to przewidywał ABGB.

Przyspieszone tętno życia spowodowało konieczność skrócenia okresów wymaganych w postępowaniu o uznaniu za zmarłego. Nowela ABGB z 1914 r. skróciła wiek zaginionego z 80 do 70 lat oraz okres, jaki musiał upłynąć od

⁷⁸ E. Till, *Prawo prywatne austriackie*. s. 183.

⁷⁹ Zob. np. *Provinzialgesetzsammlung* z 1846, poz. 53; J. Piwocki, o.c., t. 3, s. 254.

⁸⁰ RGBI z 1883 r., poz. 20

zaginięcia z 10 do 5 lat. Wymagany okres 30 lat niewiadomego pobytu bez względu na wiek, nowela z 1914 r. zmieniła, wprowadzając wymagany wiek 30 lat i upływ 10 lat od ostatniej wiadomości o życiu; terminy zaczęto obliczać od końca roku, w którym wiadomo było że dana osoba żyła. W przypadku zaginięcia na wojnie, konieczne było przeprowadzenie dowodu, że dana osoba została raniona i upłynęło od tego czasu trzy lata. Według zmian wprowadzonych nowelą z 1914 r. rozwiązanie to dotyczyć mogło jednak wyłącznie osób biorących udział w operacjach zbrojnych. Przedłużono też okres wymagany do uznania za zmarłego: trzyletni okres liczono odtąd nie od zaginięcia, lecz od zakończenia wojny. Natomiast w przypadku osób znajdujących się na okręcie, który nie dotarł do miejsca przeznaczenia lub nie powrócił, nowela z 1914 r. wymagała, aby od ostatniej wiadomości o nim minęły 3 lata; za dzień zatonięcia uznawano wówczas upływ tego okresu.

W prawie austriackim nie zdefiniowano pojęcia „stan cywilny”. Instytucji tej nie zdefiniowało też orzecznictwo. Określono natomiast zasady jego rejestracji oraz elementy go kształtujące.

Stan cywilny określały: data urodzenia, imię i nazwisko, płeć, małżeńskie lub pozamałżeńskie pochodzenie, wyznanie, pochodzenie od określonych rodziców, pozostawanie (lub nie) w związku małżeńskim, data śmierci. Wpisowi podlegały także inne dane, ale nie stanowiły one elementu stanu cywilnego (np. numer domu, dane dotyczące świadków). Podmiotem stanu cywilnego był każdy człowiek od chwili urodzenia, niezależnie od tego czy urodził się żywy czy martwy. Aby stać się podmiotem stanu cywilnego nie trzeba było uzyskać zdolności prawnej. Tylko w przypadku przyścia na świat żywego człowieka rejestracja stanowiła dowód uzyskania zdolności prawnej, w innym zaś przypadku dowód przeciwny.

Pierwszym kierunkiem działań administracyjnych i prawodawczych było uporządkowanie metryk prowadzonych przez Kościół katolicki, a następnie rozszerzenie uprawnień i obowiązków duchowieństwa o prowadzenie w imieniu państwa metryk dla innych wyznań (1782 r.)

Wprowadzony w 1784 r. formularz ksiąg zaślubionych, urodzonych i zmarłych nie ulegał większym zmianom, choć zmieniały się przepisy dotyczące elementów kształtujących stan cywilny (m.in. dotyczące uznania dziecka, zaprzeczenia ojcostwa, formy zawierania małżeństwa, uzyskiwania i zmiany nazwiska).

System rejestracji stanu cywilnego na ziemiach polskich zaboru austriackiego był systemem rejestracji wyznaniowej, gdzie istniał ścisły związek między dopełnieniem obrządku religijnego a rejestracją, przewidujący jednakże wspomniane wyjątki. Początkowo metryki prowadzili w imieniu państwa duchowni katolicy; uznawane też były metryki żydowskie. Stopniowo przyznawano innym wyznaniam prawo do prowadzenia własnych metryk nadając tym metrykom charakter dokumentu publicznego. Dopiero w 1868 r. uczyniono wyłom w zasadach rejestracji wyznaniowej stwarzając możliwość zawierania małżeństw cywilnych i wprowadzając w 1870 r. metryki dla osób nie należących do wyznań uznanych przez państwo. Do tego czasu był to system rejestracji selektywnej (dotyczący

tylko członków związków wyznaniowych uznanych przez państwo), później zaś rejestracji powszechnej.

Struktura organów prowadzących rejestry była niejednolita, choć rejestracja odbywała się zgodnie z właściwością miejscową. Dopiero z chwilą wprowadzenia metryk dla „bezwyznaniowców” wprowadzono w stosunku do nich zasadę obowiązkowego zgłaszania, określając na kim ciąży ten obowiązek. Prawdę obiektywną wpisów do ksiąg metrykalnych miały zapewnić dostarczone przed dokonaniem wpisu dowody w postaci dokumentów, zeznań świadków, przy wykorzystaniu osobistej znajomości pewnych faktów przez prowadzącego metryki. Wzrastające znaczenie metryk nie przeszkadzało w uznawaniu innych dowodów stwierdzających stan cywilny, a najbardziej rozpowszechnioną formą było zastąpienie wyciągu z metryki zeznaniem świadków.

L'ETAT CIVIL ET SON ENREGISTREMENT SUR LES TERRES POLONAISES SOUS L'OCCUPATION AUTRICHIENNE

R é s u m é

Les données enregistrées dans les registres „métricaux” avaient (et elles l'ont encore) une grande importance dans le domaine tant du droit public que, et même au premier chef, du droit privé. Dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle, l'Etat a commencé à s'intéresser de façon plus large aux registres d'état civil tenus par les unions confessionnelles. L'Etat a également commencé à exercer une influence sur la forme de ces documents pour qu'elles puissent être utilisés pour les buts fiscaux et militaires ainsi qu'afin de déterminer la position d'une personne dans la société et dans la famille.

Le droit autrichien n'ayant pas précisé le terme *état civil*, on y a toutefois fixé les principes de son enregistrement et les éléments qui le constituaient. Durant les premières années sous l'occupation autrichienne, l'ancien droit polonais y restait en vigueur pour se voir ensuite remplacé par le système de différenciation confessionnelle.

Les premières efforts administratifs et législatifs visaient à mettre en ordre les registres tenus par l'Eglise catholique pour étendre, puis, les devoirs et les droits du clergé en matière de la tenue des registres sur d'autres religions (1782). Le formulaire des livres de mariages, de naissances et de décès, introduit en 1784, n'a pas changé malgré des changements postérieurs des textes concernant les éléments constituant l'état civil (comme la reconnaissance d'un enfant naturel, le désaveu de paternité, les empêchements prohibitifs de mariage, ou le nom). Les textes sur le mariage ont eu le caractère confessionnel. Graduellement, les autres unions confessionnelles étaient accordées le droit de tenir leurs propres registres dont on reconnaissait le caractère des documents publics. Cependant, ce n'était qu'en 1870 lorsque l'on a déterminé les principes de la tenue des registres concernant les personnes qui n'appartenaient à aucune union confessionnelle reconnue de l'Etat.

